

George Szirtes

BEVEZETŐ¹

Szlukevényi Katalin fordítása

Semmi kétségem afelől, hogy Nemes Nagy Ágnes a háborút követő időszak egyik legfontosabb magyar költője volt. Ami azt illeti, abban sem igazán kételkedem, hogy ennél messze jelentősebb: a huszadik század megkerülhetetlen, nagy európai költői köze tartozik. Így érzem, mióta először olvastam műveit a nyolcvanas években. Volt valami kristályszerű és monumentális a munkájában, ami egy hegység tekintélyével magasodott elém. Ez volt az első benyomásom, még mielőtt értettem volna, és ha most próbálom megérteni és megmagyarázni ezt az érzést, azért teszem, mert kínzóan tudatában vagyok annak, hogy az olvasó – aki vagy hitelt ad szavaimnak, vagy sem – nem hagyatkozhat másra, mint az itt megjelent, illetve a mások által készített fordításokra. A fordítás mindig különös vállalkozás, ám ilyen elvárás fényében iszonyú felelősséggé válik. A felelősséget ebben az esetben úgy értem, hogy az olvasó, ha az általam jelzett elváráshoz képest bármely fogyatékoságra lelne, amint valószínűleg fog, tulajdonítsa azt az én fordításomnak, s ne magának a versnek.

Bár ez szinte magától értetődik, de az jár a fejemben, amit Don Paterson mond Machado: *THE EYES (A SZEMEK)* című művének fordításához írt utószavában. „*Ma már alighanem nyilvánvaló, hogy a költészet nem fordítható le az eredeti ízét megőrző módon. A vers egyedi építésű templom, amelyben a vers saját hangja [...] szabadon énekelhet; de amelyet kifejezetten arra a célra építettek, hogy e hang rezonanciáját a lehető legárnnyaltabban fokozza, tehát bármely más hang kerül ugyanebbe a térbe, jóformán garantált a bukása.*” Paterson arra is figyelmeztet, hogy egy költőt „*életrajza szemüvegén át*” olvasni éppoly értelmetlen, mint kísérletet tenni valamely „*földrajzi vagy pszichológiai eredet jegyében*” a vers „*megmagyarázására*”.

Patersonnak igaza is van, meg nem is. Igaza van, mikor bizonyos evidenciákat állapít meg a verssel kapcsolatban. Igaza van, ha arra gondol, hogy a vers saját, reprodukálhatatlan hangján szólal meg, és hogy nem az adott körülmények tüneteiként olvasandó, legyen szó akár földrajzi, történelmi, akár pszichológiai körülményekről. Mindamellet téved, ha úgy véli, hogy a vers hangja meglehetősen interpretációi nélkül – interpretációk nélkül, melyek nagyon eltérő fogalmakkal és elvárásokkal közelítik meg, miből is áll egy templom –, és ha azt hiszi, hogy a vers teljesen elvonatkozatható körülményeitől: ellenkezőleg, részben épp azért képes bármit is jelenteni számunkra, mert tartalmazza e körülményeket.

Nemes Nagy esetében úgy tűnhet, hogy az általa 1980-ban írt s a jelen válogatásban is közölt esszé megerősíti Paterson álláspontját. „*Minden vers fordíthatatlan. A magyar vers még fordíthatatlanabb*”,² közli az olvasóval a saját munkáiból készült fordításkötet előszavában. Nem akarom kiemelni a nyilvánvaló paradoxont, mely önmagáért

¹ Ágnes Nemes Nagy: *THE NIGHT OF AKHENATON. Selected Poems.* Translated by George Szirtes. Bloodaxe Books, 2004.

² EGY VERSESKÖTET ELŐSZAVA. In: Nemes Nagy Ágnes: *AZ ÉLŐK MÉRTANA.* Prózai írások. Osiris, 2004. 27. o. (A ford.)

beszél, inkább bonyolítom azzal, hogy hozzáteszem: ő maga – miként a legtöbb magyar költő – figyelemre méltó mennyiségű verset fordított más nyelvekből magyarra.

Nem bocsátkozom elméleti vitába arról, miből áll a vers, és miből áll a fordítás, inkább visszatérek első benyomásomhoz, amely önmagában is költői kép: a kristályhegyhez. Miért kristály? Miért hegy? E kérdések megválaszolását a kristály és a hegy definíciójával kezdeném.

A szótárból egyebek közt megtudom, hogy a kristály „tiszta, átlátszó ásvány”, „molekulák meghatározott belső struktúrájú csoportja... szilárd anyag, melynek építőrészekéi szimmetrikus elrendezésűek”. Valami olyasmire célozhattam tehát, hogy Nemes Nagy verseinek olvasásakor nagyfokú tisztaságot és strukturáltságot tapasztaltunk. Maguk a szavak nem különösebben bonyolultak vagy homályosak, és hasonlóképp átláthatók a kötött forma jegyei – a ritmika, a rímelés, a logikailag ellentétes állítások. Ezek irányítják a beszédmodot. Mindez nem azt jelenti, hogy csak a tisztaság teszi a verset – ahogy a kristály esetében, úgy itt is tudatában vagyunk a fénytörésnek, a különböző kristálylapok által megragadott és elforgatott fénynek. Mégis, van valami epigrammaszerű, gnómius, csaknem kizárólagos a stílusban, magában a gondolkodásmódban.

A hegy, definíciója szerint, „a földfelszín nagy, természetes kiemelkedése, mely váratlanul magasodik környezete szintje fölé”. A nagyság, természetesség és váratlanság mozzanatai játszanak itt fontos szerepet, de nem felejtethetjük el teljesen a talapzatot, az alapvonalat sem: a földet. A formát nem szokás természetes jelenségnek felfogni, sőt talán még az is bocsánatos bűn, ha valaki egynémely írók olvasását követően úgy vélné, hogy forma és természet ellentétben állnak. De mi lehet természetesebb egy kristálynál? Nemes Nagy költészetében gyakori a struktúraként ábrázolt természeti kép: kövek, szintek, rétegek, molekulák. A pusztá nagyság is természetesnek hat. Részben maga a téma nagyszabású – persze itt geográfiára, geológiára, roppant szándékokra és erőkre kell gondolnunk, nem pedig eposzi csatákra vagy utazásokra –, részben mindaz, ami ugyan folyamatosan jelen van, mégis ritkán történik rá személyes utalás: a történelem, az államhatalom, a csalás, az erkölcs és a kötelesség. Ami a váratlanságot illeti, ez egyrészt az epigrammatikus formák tömörségében érhető tetten, másrészt az elbeszélőbb jellegű művek és a prózaversek logikai elmozdításaiban.

A fentiekben nincs semmi lágyság. Nemes Nagy sohasem folyamodik a képzelet édes, gyöngéd, anyai oldalához. Több okból elutasíthatja egy költő a „nőköltő” titulust, miként Nemes Nagy tette, akinek egyik oka az lehetett, hogy igen kevésbé jellemző rá – ha jellemző egyáltalán – a közkeletű értelemben vett nőiesség. Egyik korai verse, A SZOMJ, mely e válogatásban nem olvasható, szenvedélyes nemi vágynak ad hangot – de szerzője éppoly szenvedéllyel követelte azt is, hogy maradjon a vers háborítatlan, lefordítatlan. Ez a követelés hozzátartozott személyisége kizárólagosságához, és tökéletes összhangban áll a versek kizárólagosságával. Saját nőiségfogalmát, szembeállítva a nőiességgel, A NŐI TÁJ című – e kötetben is szereplő – versében térképezi fel, ahol arról beszél, hogy „kinyílik vállamon a szellem, / mint jóllakott virág”. És valóban azt látjuk, hogy számára a vers középpontja a „szellem”, amiből levonhatnánk azt a következtetést, hogy egész egyszerűen gondolati költő. Másfelől viszont így fogalmaz előbb említett esszéjében: „A költő az érzelmek szakembere [...] Azt hiszem, a költő kötelességei közé tartozik, hogy minél több Névtelennek [névtelen érzelemnek] polgárjogot szerezzen.”³ Ezek az érzelmek Nemes Nagy létezésének talajából oly hévvel törnek elő, mint a hóforrás

³ EGY VERSESKÖTET ELŐSZAVA. In: Nemes Nagy Ágnes: i. m. 28. o. (A ford.)

A GEJZÍR-ben, de a fény, mely megvilágítja számunkra a forrást és az érzelmeket, már áthaladt az intellektus kristályán, mely éppoly kíméletlen, mint maguk az érzelmeik. A vászon és a zászlórúd közti PÁRBESZÉD során a zászlórúd emlékezteti a csapongó vász-
nat a köztük lévő valódi viszonyra:

„– Engedj, zászlórúd! Mért markolsz vissza a széltől?
– Rongy lennél egyedül. Így lobogó, lobogó.”

Igen, a zászlórúd, nem a vászon. A föld, és nem a táncos; a hegy, és nem a hegemá-
szó. Említettem egyszer a nemrég elhunyt Orbán Ottónak – szintén a század második
felének egyik fontos költője, maga is vulkanikus jelenség –, hogy Nemes Nagy költé-
szetéről a hegyek jutottak eszembe. Erre elmesélte, hogy egy alkalommal társaságban
táncoltak: „*És hidd el, olyan érzésem támadt, mintha egy hegygel táncolnék.*”

1985-ben kezdődtek Nemes Nagynál tett látogatásaim, és rendszeresen találko-
zunk 1991-ben bekövetkezett haláláig. Budán, a Joliot-Curie tér környékén lakott egy
homályos lakásban, ablaka tárva a gerlék számára, akik a párkányon gubbasztottak.
Félelmetes híre járt: kötekedő, nehéz természet, egyesek szerint „oroszlán”, mások sze-
rint „boszorka”. Szerencsém volt, hogy érdeklődött irántam vagy talán a furcsa irodal-
mi jelenség iránt, amit képviseltem. Akárhogy is, az oroszlánt megéreztem benne, de
sosem fedeztem föl a boszorkát: azt az elutasítás vagy kritika tünetének tartottam, és
egy olyan ember kajánságának, akit elutasítottak és kritizáltak, de az ő erejére is jel-
lemzőnek véltem. Amikor találkoztunk, minden alkalommal beszélünk egy-két órát
magyarul. Virágot vittem, feketekávéval és rágcslálnivalóval kínált, és egy alacsony asz-
tal mellett beszélgettünk. A falon portré: gyönyörű, tűnődő, fiatal nő hosszú, szőke
hajjal. Ő volt az, közvetlenül a háború után vagy talán még azalatt festették meg. Az a
fiatalasszony, aki akkori férjével, az irodalmár Lengyel Balázssal együtt új folyóiratot
indított *Újhold* címmel. A folyóirat a háborút követő időszak költőinek és prózaíróinak
legjobbait vonzotta. Ott folytatták, ahol a *Nyugat*, a két háború közti legfontosabb ma-
gyar irodalmi folyóirat abbahagyta. Akárcsak elődeik, tekintetüket Nyugat-Európá-
ra vetették, vonzotta őket a szubjektív megközelítések és rendszerek világa, úgymint
Freud, Rilke, Eliot, Montale, Szeferisz, Ionesco, Beckett (az a Beckett, akivé majd az öt-
venes évekre fejlődik). Nem olyan tekintet volt ez, amely átvészelhette volna az 1949-
es sztálinista hatalomátvételt. A folyóiratot megfojtották, munkatársait elhallgattat-
ták vagy bebörtönözték – konkrétan Lengyelt bebörtönözték, Nemes Nagyot elhall-
gattatták. Tanárként kapott állást. Írt néhány máig népszerű gyermekkönyvet, és szá-
mos nyelvről fordított verseket magyarra. A háború sötétjéből kiemelkedő, fényesen
sugárzó vállalkozást csírájában elfojtották.

Mindent átjárt az áruulás. Az áruulás tette Nemes Nagy eltökéltségét még konokabbá,
az fokozta erejét; részben azon emelkedett a kristályhegy; az fűtötte a hévforrásokat. Az
áruulás témája fut magasfeszültségű elektromos áramként a NAPLÓ ciklus rövid versei-
ben. Ez az, ami a költőben „*örökmécsesként égeti / olthatatlan keserűségét*”; ezért mondhatja,
hogy „*nem érhet semmi vád*”; ezért érez megvetést Thespis iránt, aki sminkjével együtt
változtatja jellemét. Nemes Nagy nem az emberekben, hanem a természeti erőkből
és struktúrákban hisz, melyek nemcsak megadják az emberi életnek a hiányzó erkölcsi
dimenziót, hanem saját titokzatos erkölcsi törvényeikkel meg is haladják azt. Így mu-
tat példát a fa állhatatosságából és túlélésből a FÁK című kulcsversben; így áll különös

„fénysapkában” A TÁRGY FÖLÖTT 92 eleme; így fejt ki a délelőtt saját teológiáját a FÉLGÖMB-ben; ezért lehetséges AZ ALVÓ LOVASOK-ban, hogy a földi erők, a „forró földlovak” „lombhajtjal nyúlnak egyre följebb, / s egy óriási, lassú szökkenéssel / kiugranak”.

Erre a misztikus elemre hívja fel a figyelmet Hugh Maxton kitűnő kommentárja, melyet saját Nemes Nagy-fordításkötetében olvashatunk (BETWEEN, Dedalus Press, Dublin, 1988), amelyről hamarosan bővebben szó lesz. Maxton kiemeli Nemes Nagy költői geológiájának labilis voltát, „türelmetlen megkérdőjelezését egy másképp kimutathatatlan Istennek”, és észlel egyfajta vallásos érzékenységet, amelyből „szembetűnően hiányzik a jelen lehetősége, s amely ehelyett a szellemi bőséggel és a végtelenségig halogatott megújulással küzd”. Amire itt rámutat, az Beckett-tel rokon vonás, melyet maga Nemes Nagy is észlelt és vállalt. A költő családi háttéréről Maxton elmondja, hogy 1922-ben született erdélyi származású, értelmiségi családban, és hogy „ősei között több kálvinista lelkészt tartott számon”. Isten bizonyos értelemben a hiánya által van jelen, vagy legalábbis mintha Maxton erre utalna. Maxton előfeltevése fordításaiban ölt testet. Felbecsülhetetlen értékűnek és olykor gyönyörűnek találtam őket, bár könyvem egyértelműen vitába száll velük.

A vita hozzátartozik a fordítás természetéhez. A Don Paterson által emlegetett „igazi hang” – lényegében az a hang, amelyről a vita szól – valahol megvan, ott visszhangzik mindazon változatok között, ahogyan hallják. Avagy – hogy Maxton érvelésének szálát vegyem fel – a hang hiányának helye határozza meg a hang helyzetét. Nem amiatt perlekedem Maxtonnal – mozdítom el az ő visszhangját –, ahogyan a hegyet mutatja be, hanem ahogyan a kristályt. Kifogástalan a fordítása, mikor közvetlenül a természetről van szó (pl. KÖZÖTT, A GEJZÍR, ÉJZSAKAI TÖLGYFA). Ezek erőteljes, ritmikailag kényszerítő erejű szövegek, alig bírtam ellenállni a lopás kísértésének, erőnek erejével kellett elfordítanom róluk a tekintetemet. Ilyen esetben az általam készített változatot nem választja el világnyi távolság az övétől, többé-kevésbé szomszédosak. Lehet, hogy a sövényt egy lábbal idebb vagy odébb helyezzük, de a talaj ugyanaz.

Más viszont a helyzet, mikor a vers kristályszerű. Fejtegetése végén Maxton „egyszerre klasszicista és avantgárd” szerzőként határozza meg Nemes Nagyt. A klasszicistáról alkotott képünk tér el teljesen. Megfigyelésünk tárgya lehet ugyanaz, de más bolygóról szemléljük. Ahol ő rejtélyt és talányt sejt, ott én fényt és formát látok, vagy még inkább a fény és forma előterét, ahol ezek függvényeként tűnik fel a rejtély és a talány. Kevés szembetűnőbb példát lehet felhozni a fordításaink közti ellentétre, mint Nemes Nagy NAPLÓ-ját. (Maxtonnál a cím DIARY, nálam JOURNAL.) Ez az ellentét jelen van számos más versben is, különösen ott, ahol Nemes Nagy valamely gondolatmenet szerint halad. Nemes Nagy maga így látja az intellektus szerepét:

„A cafatokban rothadó világból
az értelem mocsári fénye lángol,
a holttetem bomló fejére libben,
és megmutatja fogsorát mezítlen –”

„From a world of rotting rags and clout
The marsh-light of cold reason flashes out.
Plays on the corpse, the softening skull beneath,
And illuminates its naked row of teeth.”

De hát a LIDÉRC a NAPLÓ sorozat egyik darabja, és a fenti sorokat a saját fordításomban idézem. Aligha meglepő, hogy fordításom egyezik a fordításról vallott nézeteimmel. Nem a fordító dolga a maga áruját ajánlgatni, és igazán nem szeretném ennek látszatát kelteni, még közvetve sem. A hang a vita egyik oldalán nem foglal állást: ő a vita tárgya. Visszatérve Don Patersonhoz, a templom túloldalán megszólaló visszhang megteremti az alaphangulatot a később érkező visszhangok számára is – hiszek abban, hogy lesznek ilyen visszhangok, ha másért nem, azért, mert biztos vagyok benne, hogy Nemes Nagy továbbra is vonzani fogja őket.

Nagy a kísértés, hogy itt befejezzem, s ne bocsátkozzam vitába Patersonnal, aki eltanácsolja az olvasót a „*földrajztól és pszichológiától*”. Jómagam hajlok rá, hogy a pszichológiát ráhagyjam az olvasóra. Kényelmetlen lábjegyzeteket és más tudományos apparátust sem akarok ráerőltetni a véleményem szerint magától értetődő és önmagában is megszólaló szövegre. Világos, hogy e kötetben – mely kronologikus elrendezésű, azaz a versek úgy követik egymást, ahogy annak idején az egyes kötetekben rendre megjelentek – a korai versek a túléléssel foglalkoznak, a félelemmel: a háború idején a bombától és a lövésektől, a háború után a rendőri őrizettől és letartóztatástól. A JEGYZETEK A FÉLELEMRŐL című darabbal bezárólag ez a versek témája, ezt próbálják feloldani, gyakran inkább befelé fordulva, mintsem a természetre vagy a természet ideájára tett utalással.

A természet a BALATON-ban háborgó erőként tűnik fel, amely eltakarja a történelmet; majd a fő romboló energiává nő a KÖZÖTT vagy a SZOBROK soraiában. A szobor fontos kép Nemes Nagy költészetében: jelzi az emberi törekvést, identitást, a gondolkodás tökéletlen rendjét; hol törött, hol elsüllyed súlya alatt az ember, az Ekhnáton-ciklusban isten pótlásául állítják fel, a prózaversekben kísértetként tűnik elő. Elviselhetetlen erkölcsi terhet jelent. Alatta robbanásra készen A GEJZÍR hőforrásának mélye, ahonnan „*kivágott / Egy hosszú, függőleges pillanat, / gőzölgő jégmezőkhöz tűzve*”, azaz a víz és az energia maga vált szoborrá. A rövidebb versek, mint a LÁZÁR, ALKOHOL, LÉLEGZET arra tesznek kísérletet, hogy más kényszerítő energiákat jelenítsenek meg zárt szoborformában: egy holttestet, egy italt, két test között a távolságot. Valóban ellentétes vágyak feszülnek itt: egyfelől arra, hogy a gondolat és a szellem kiszabaduljon anyagi börtönéből, másfelől, hogy az erőtlenség, súlytalanul csapongó lélek valamilyen gyökeret eresztessen, ha másban nem, az atomokban, molekulákban és a fotonokban; egy „*Éggel tapasztott épület*” vágya, ahogy a SZÉL fogalmaz, de a lélektől való megszabadulás is, ahogy a MADÁR című versben szabadulna az ember a vállán gubbasztó iszonyú lénytől, miközben úgy érzi, „*Ha elröpülne egy napon / most már eldőlnék nélküle*”.

Legerőteljesebben az Ekhnáton-versekben viaskodik Nemes Nagy a történelemmel, a felelősséggel és az igazsággal. Megkísérli, hogy teológiát vagy kozmológiát faragjon e kétségbeejtően hasadékony erőkből. Azonosul a félig még gyermek Istenkirállyal: kitalál egy szükségszerű istent; megidézi az 1956-os forradalom energiáit, és kifejezésükhöz igyekszik rítust találni; saját használatra rövid jegyzeteket ír egy lehetséges istenség természetéről; tárgyak és jelenségek birodalmát hozza létre. A vágy és a rendkívüli büszkeség érzéseit (Ekhnáton végtére is magát tette meg istennek) gondolati önvizsgálatnak veti alá, ami erőteljes és – úgy vélem – feledhetetlen jelképekké formálja őket. A verselés – ezekben a szövegekben eltértek Maxtontól – szigorúan formatartó és fegyelmezett: zabolátlan gondolat nagyszabású, világos, racionális formába faragottan. Hatalmas zászlórúd képes csak megtartani ilyen roppant zászlót.

Az Ekhnáton-ciklust Nemes Nagy néhány legerősebb verse követi. Természet és intellektus, energia és forma egyensúlya itt a legdinamikusabb. Az ÉJJSZAKAI TÖLGYFA nemcsak példát mutat, mint a korábbi FÁK, hanem ténylegesen fölkel és jár (Maxton és én itt egész közeli megoldást adunk). Az ALVÓ LOVASOK egyszerre föld és energia. A FÉLGÖMB már említett teológiájában „...az éjjél mozdulatlan / fekete üst a nagy tavakban”. A LÁTVÁNYBAN a koponya egész belseje olyan, mint egy „körmozi”: „északifénye van a falnak, / és fényes kések: bútorok –”.

A prózaversekben – melyek Nemes Nagy költészetének „legavantgárdabb” szélén helyezkednek el – a képzelet hatalmas zászlajának rohanását utcák és múzeumok ismerős tájain immár nem a versforma, csupán a szintaxis szabályozza – a riport, a lábjegyzet, a terepen készített vázlat erősen prózai, szándékosan száraz szintaxisa. E szövegek látomásos jelenetek, ahol világok találkoznak, és magyarázzák önmagukat egymás fogalmaival. A misztikus, szürreális, gondolati elmozdítás egyszersmind kísérlet az érvényes struktúra, a dolgokat összetartó alapelv felfedezésére. Valamennyi vers rendkívüli kirándulás a szinte katonásan fegyelmezett szabadságba.

Az ezután következő, késői versek többnyire publikálatlanok. Nemes Nagy nem volt sokkönyves író. Írt néhány esszékötetet, és részt vett az 1986-ban évkönyv formájában újrainduló *Újhold* szerkesztésében, de a verseit megtartotta magának. Ezek egy része saját betegségével és közelgő halálával foglalkozott. Mindig is túl távoli, túl hajthatatlan volt, túlságosan lekicsinyelte a népszerűséget ahhoz, hogy népszerű szerző legyen, ám ezzel együtt elismerték elsőrendű fontosságát. Lemezen megvásárolhatók versei a saját előadásában, mely nem enged a hatásvadász drámaiságnak: a hang éles és biztos, inkább megállapít, mintsem zenél. A zene magukból a versekből szól. Számos fiatalabb költőre gyakorolt maradandó hatást, többek közt Rakovszky Zsuzsára, Ferencz Győzöre és Mesterházi Mónikára. Bizonyos mértékig ez éppúgy erkölcsi hatás, mint ahogy témakör vagy mesterségbeli tudás kérdése. Mindez talán az integritásból vagy Hugh Maxton találó kifejezésével élve az „*intellektuális szenvedély*”-ből fakad. És úgy gondolom, egy olyan világban, mely hajlamos a füstre és a homályra, a kristályos tisztaságból is, és abból a képességből, amellyel mélyen bizonytalan talajon hegyet lehet emelni.

Nem tudok besétálni Don Paterson templomában Nemes Nagy kápolnájába, és megszólaltatni ugyanazt a hangot, mint ő, de megpróbálhatom rögzíteni, amit hallok, ahogy hallom, és remélhetem, hogy ismét meghallom, mikor az én szám formálja a szavakat. Úgy tizenhat éve dolgozom ezeken a verseken, olykor megszakításokkal: nem képzelem, hogy elkészültem, hogy minden lehetségeset kiharoztam belőlük. Mégis, visszhangként talán felhívják a figyelmet a templomra, amelyet Nemes Nagy hozott létre: erre a levegőből épült, csodálatra méltó katedrálisra, mely egyszerre kristályos és hegyszerű, és ahonnan látni az egész alatt elvonuló huszadik századot.